

میناکاری فلزی و نگرشی بر تکنیکهای اجرای آن در ایران عصر قاجار

طیبه رحیمی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۹/۰۹

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۶/۰۳/۱۷

چکیده

میناکاری فلزی در تاریخ هنر ایران بعنوان یکی از صنایع دستی دارای پیشینه‌ی طولانی است. این صنعت هنری در ایران قرون دوازده و سیزدهم هجری قمری به بعد بیش از هر دوره دیگری مورد توجه سازندگان و سفارش دهندگان قرار گرفته است. این صنعت در سده‌های مذکور که مصادف است با دوره قاجار تحت تأثیر هنرهای صنعتی اروپا بوده و در واقع در زمان مورد نظر میتوان سفارشهای اشیاء و ظروف میناکاری فلزی را با افرادی از طبقات بالای جامعه مرتبط دانست. میناکاری بعنوان یکی از واپسین صنایع چند حرارتی ایران مراحل مختلفی را در تولید و آماده‌سازی تا عرضه طی میکند و یک فعالیت صنعتی-هنری طاقت‌فرسا اما مجلل بشمار می‌آید. در نوشتار حاضر تلاش شده مراحل تولید تا عرضه هنر میناکاری فلزی بعنوان یکی از صنایع هنری ایران در دوره قاجار بررسی گردد.

کلید واژگان

ایران؛ عصر قاجار؛ صنایع هنری چند حرارتی؛ میناکاری فلزی؛ تولید و عرضه

مقدمه

صنعت هنر میناکاری در نگاه کلی مشتق از دو کلمه مینا و کار-ساز است؛ در فرهنگهای لغت برای این صنعت هنری تعاریفی ذکر شده است؛ از جمله در فرهنگ معین آمده که مینا ماده‌ی است از لعاب و شیشه‌یی حاجب ماوراء یا شفاف را آب کرده و آن را روی کاشی و فلزات برای حفظ نقش و نگار بکار می‌برند و ترکیبی است از لاجورد، طلا و نظایر آن که در کوره می‌برند و شفاف مثل شیشه کبود رنگ بیرون می‌آورند (معین، ۱۳۷۹: ۴۵۱۰). میناکار یا میناساز شخصی است که این عمل را به انجام می‌رساند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۲۰۱۳). از این پس برای صنعت هنری میناکاری در نگاه کلی میتوان این تعریف را برشمرد؛ هنر میناکاری، نقاشی و تزئین فلزات مختلف بوسیله رنگهای لعابدار مخصوص است که در چندین مراحل و با حرارت متفاوت پخته و ثابت میشود (دهخدا، ۱۳۷۴: ۲۸۹۳). چنانکه در ادامه خواهد آمد، این صنعت هنری ابتدا در اختیار دربار بود و یا دست‌کم اینکه افراد بلند مرتبه اجتماعی متقاضی آن بودند. این هنر نه تنها صنعت هنری مجلی بشمار میرود بلکه شاید به علت اهمیت آن باشد که در ادبیات غنی ما نیز بارها در نهایت ظرافت و زیبایی از آن یاد شده است؛ همانند ابیاتی که از مسعود سعد و خاقانی در سده ششم هجری آورده شده است:

نه نرم شود دلت به صد لابه

نه گرم شود سرت به صد مینا

(دیوان مسعود سعد)^۱

هر سنگ را کز ساحری کرده صبا

میناگری از خشت زر خاوری مینایش دینار آمده

(دیوان خاقانی)^۲

این صنعت هنری به دلایلی در دوره قاجار برای مدتی نه طولانی به اوج شکوفایی خود میرسد و در اواخر همین دوره نیز به رکود رسید، اما هرگز نمرود و از بین نرفت و امروزه نیز همچنان در برخی از کارگاههای سنتی بعضی از شهرها نیز با تغییراتی در روشهای تولید و اجرا، عرضه میگردد. چنانکه در عنوان این تحقیق در پی آنیم که در نگاهی کلی به توضیح روشهای اجرا و تولید این صنعت هنری بعنوان یک صنعت هنری چند حرارتی و یا بعبارت دیگر، یکی از واپسین صنایع هنری چند حرارتی ایران بپردازیم. در ادامه، در چارچوب انتخابی به پیشینه و

۱. مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۲: ۱۳

۲. خاقانی شروانی، ۱۳۱۶: ۴۰۹

تاریخچه هنر میناکاری فلزی و روشهای اجرای آن از تولید تا عرضه در اشکالی با طرحهای گوناگون همراه با ارائه تصاویری از تولیدات این صنعت هنری میپردازیم.

پیشینه هنر میناکاری فلزی در ایران

تولیدات مربوط به صنایع هنری چندحراتی در ایران از سابقه طولانی برخوردار است. ظروف سفالی زرین فام، مینایی و کاشیهای هفت‌رنگ، بخشی از این تولیدات را تشکیل میدهند. یکی از مهمترین این صنایع، میناکاری فلزی است که بدلیل عدم یافته‌های قابل ملاحظه قبل از عصر قاجار، تاریخ رواج آن در ایران نامشخص است. با این وجود، تعداد معدودی نه به شکل و روشهای تولید میناکاری فلزی در عهد قاجار بلکه به شیوه‌های دیگری مانند بشقاب منسوب به خسرو در عهد ساسانی و برجای مانده است که تا حدودی آن را میتوان از پیشینه‌های قابل مشاهده برشمرد. نقاشیهای مینیاتوری نیز در این زمینه کمک قابل توجهی به ما میکنند. پروفیسور آرتور پوپ درباره این صنعت هنری میگوید:

میناکاری هنر درخشان آتش و خاک است، با رنگهای پخته و درخشان که سابقه آن به ۱۵۰۰ سال پیش از میلاد میرسد و ظهور آن بر روی فلز در طول سده ششم تا چهارم پیش از میلاد و پس از سال ۵۰۰ پیش از میلاد مشاهده میشود (پوپ، ۱۳۸۹: ۱/۴۳-۱).

با این وجود در مورد سابقه این هنر، نمیتوان بدرستی اظهار نظر قاطعی کرد مبنی بر اینکه کدام یک از ملل دنیا مخترع این هنر بوده‌اند، (شریف‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۶). میدانیم که هنر میناکاری سفالی در دوره مغول از موقعیت ویژه‌ی برخوردار بوده است. ترکیب طلا و جواهرات با مینا، ظاهراً در این دوره بسیار مدرن بوده و تمام ظروف را میتوانستند اینچنین تزئین کنند (ماری شیمل، ۱۳۸۶: ۲۲۴). چنانکه ذکر شد این صنعت هنری در دوره‌های بعد پا به پای صنعتهای هنری دیگر به حیات خود ادامه داد که نمونه‌هایی از آن برجای مانده است و بعلاوه در میناتورهای برجای مانده از این دوران تصاویری از آنها موجود است.

در دوران صفویه نیز این هنر با جدیت بیشتری ادامه یافته و اصفهان پس از این دوران تقریباً یکی از مراکز عمده میناکاری باقی ماند (عطاری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۳). فن پرداخت فلزات چندان رشد نکرده، اما هنر میناکاری و کاربرد مینا در صنایع دستی از سیزده سال پیش همچنان بر جای مانده است. روی مس یا برنج را- بیشتر به رنگ آبی تیره و لاجوردی- میکنند که گاه با طلا و نقره‌کاری آمیخته است (کازاما، ۱۳۸۰: ۱۹۹). شاردن درباره جایگاه میناکاری میگوید: «با اینکه

صنعت طلاکاری در ایران رواج دارد و این صنعت مورد توجه مردم است، زرگرها به فن میناکاری آشنایی ندارند. «مخصوصاً از نقاشی روی مینا کاملاً بی‌اطلاعتند با این وجود، مردان دولتمند و صاحب‌مقام ایران قبضه سلاحهای خود از قبیل شمشیر و خنجر را با نشاندن جواهر مرصع میکنند و اگر داراییشان کفاف چنین خرج سنگین را نکند، همچنان که حمایل و بند شمشیر خویش را به میناکاری می‌آرایند، قبضه شمشیر و خنجر خود را مینانشان میسازند» (شاردن، ۱۳۷۲: ۸۱۷/۲). در دوره قاجار، با به حکومت رسیدن فتحعلی‌شاه که در دوره فرمانروایی خود، منادی احیای نگارگری ایران پس از عصر صفویان به حساب می‌آمد، مکتبی پر بار پدید آمد. در این دوره نقاشان، چهره پادشاه و شاهزادگان را به شیوه مینیاتورسازی در مقیاس ریز نقش بر اشیاء درودگری و میناکاری می‌کردند (فریه، ۱۳۷۴: ۲۲۵).

در سراسر دوران فرمانروایی ناصرالدین‌شاه، میناکاری منقوش و بخصوص نقاشی زیرلاکی به مقدار زیاد تولید شد. ناصرالدین‌شاه مدرسه‌ی عالی بنام «دارالفنون» در تهران تأسیس کرد، با این هدف که در آن شیوه نقاشی اروپایی به هنرآموزان تعلیم داده شود (همان، ۱۳۷۴: ۲۳۰). در طی آن نیز هنر نگارگری میناکاری مانند نقاشی بر روی شیشه، هنر مینیاتوری و نقاشیهای زیرلاکی در منصب تولید و عرضه قرار گرفتند. در این دوره، این هنر دچار تحولاتی شد و عینیت بیشتری پیدا کرد و در دربار پادشاهان قاجار- فتحعلی‌شاه و بخصوص ناصرالدین‌شاه- مورد تشویق و حمایت قرار گرفت و بموجب این حمایت در خانه اشراف و بزرگان آن عصر این قبیل اشیای میناکاری شده بچشم میخورد. بدین جهت اگر این هنر را در طی سده‌های سیزده و چهارده هجری قمری هنری درباری و اشرافی بدانیم، به بیراهه نرفته‌ایم؛ هرچند که امروزه این صنعت هنری در ایران به شیوه‌های مدرن در تنوع و حجم بالایی تولید و سفارش داده میشود. از این پس میناسازی بلحاظ روشهای خاص و مراحل متعدد ساخت همیشه بعنوان هنری تزئینی شناخته شده است (فیض‌آبادی و فنایی، ۱۳۸۹: ۵۸). از همین‌روست که تولیدات آن معمولاً همراه با امضای هنرمند است.

در طی این سده‌ها بود که سرمشق یا ملاک اصلی صنایع هنری مدرن در نجف وضع گردید و با پالایش روزافزون توسط محمد اسماعیل که تخصص در اجرای موضوعهای اروپایی داشت و نیز با مددکاری سه فرزندش محمد کاظم و جعفر و احمد رونق و کمال یافت. با ادامه و پیروی این فعالیت‌های هنری بود که کاظم و جعفر در میناکاری منقوش هم‌تا نداشتند (فریه، ۱۳۷۴: ۲۳۰). مقدم هنرمندانی اینگونه زینتگر در زمان فتحعلی‌شاه عبارت بودند از علی

باقر و محمد جعفر، استادانی که منحصرأ بر روی طلا نقوش مینایی خود را پیاده میکردند و ظرافت اجرا و تابناکی رنگهایشان میناکاریهای ایشان را بر تارک کامیابیهای حاصل شده در انواع نگارگریهای قاجاری مینشانند (همان، ۱۳۷۴: ۲۲۸). صنایع ظریفه این دوره بطور اجمال عبارت بود از: جواهرسازی، زرگری، نقره‌کاری، منبت‌کاری، خاتم‌سازی، میناکاری و امثال آن (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۶۷). شاید میناکاری با نقره و طلا و مس خاصه بر کوزه‌های قلیان که ضمن طرحهای شرقی مناظر زیبای اروپایی داشت، بهترین نمونه آثاری باشد که برجای مانده است و هنوز نیز در شیراز و بهبهان و اصفهان ساخته میشود (کرزن، ۱۳۶۲: ۶۲۷/۲). در این دوران این صنعت هنری در ایران نسبت به مناطق دیگر ارزانتر اجرا میشد با این وجود در کشور اگر میخواستند این سبک هنری را بر روی ظروفی از این قبیل اجرا کنند، گرانتر از تزئین آن با روش دیگری درمی‌آمد؛ بعنوان مثال برای یک سر قلیان، سی تا چهل تومان اجرت زرگری و چهل پنجاه تومان اجرت میناکاری آن را می‌گرفتند (علوی شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۸۱). مؤلف کتاب *جغرافیای اصفهان* در سال ۱۲۹۴ هـ.ق (۱۸۷۷ م.) درباره صنف میناکاران اصفهان مینویسد که میناکاری در اصفهان استادان معروف داشت. مانند: آقاعلی فرزند آقا باقر نقاش که در فن نقاشی و میناسازی هم‌ردیف پدرش بود و در اواخر سلطنت محمدشاه قاجار (حدود ۱۲۶۴ هـ.ق - ۱۸۴۷ م.) درگذشت (تحویلدار، ۱۲۹۴: ۳). صنعت میناکاری از صنایع مخصوص اصفهان است که با افزایش سیاحت توسعه یافت و خریداران و طرفداران زیادی دارد. مهمترین مرکز میناکاری و تذهیب اصفهان که انواع و اقسام اشیاء مینایی شده اعم از زیرسیگاری و گل‌سینه تا پنکه و جار سقفی را در اختیار علاقمندان به مینا میگذاشت، کارگاه آقای شکراله صنیع‌زاده، از هنرمندان بنام این فن در خاک هنرپرور ایران بود و مغازه این هنرمند در شهر اصفهان در حقیقت نمایشگاه بی‌نظیری از این صنعت بشمار میرفت (هنرفر، ۱۳۸۶: ۲۲۱-۲۲۰).

جهانگردان متعددی به وصف آثار هنری و سبک و روش آنها پرداخته‌اند که یادداشتهای آنها برای ما بسیار مفید است؛ از جمله این افراد کرزن است که به تولیدات این صنعت هنری اشاره کرده و میگوید: «از صنایع دیگر شیراز که نظرم را جلب نمود و مایه شهرت آن شهر است، ظروف و اشیای میناکاری شده است که با طرحهای شرقی برای خریداران اروپایی میسازند» (کرزن، ۱۳۶۲: ۱۲۵/۲) مانند ساعت‌های ناصرالدین‌شاهی که عکس شاه در پشتش میناکاری شده بود (شهری‌باف، ۱۳۸۳: ۲۱/۲). گاهی از ظروف و اشیای این صنعت هنری برای هدیه دادن استفاده میشد و گاهی هم آن را به کشورهای دیگر می‌فرستادند.

اما به دلایلی شاید در روشهای اجرایی طاقت‌فرسا و هزینه‌های تولید و همچنین هزینه‌های هنگفت خرید آن در اواخر دوره قاجار، هنر میناکاری رو به زوال گذاشت و جای خود را به صنایع هنری دیگری داد و شاید آخرین بازمانده‌های صاحب این هنر در اواخر دوران محمدشاه قاجار، آقا علی فرزند آقا باش نقاش باشد (عطاری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۴). بعد از این رکود در تولید این صنعت هنری، چندین سال بعد از جنگ جهانی دوم یک سرهنگ آلمانی بنام مسیو شونمان دوباره موجب رونق و سفارش این هنر در اصفهان شد (همانجا). چنانکه ذکر گردید امروزه نیز تولید این صنعت هنری نه به میزان اوج و روشهای طاقت‌فرسای آن در برخی از کارگاهها از شهرهای ایران در حال تولید و عرضه است.

روشهای اجرایی در هنر میناکاری فلزی

اشیاء فلزی بسیارند و روش کارکردن بر روی هر کدام نیز تنوع زیادی دارد. این اشیاء را میتوان ریخت، چکش کاری کرد، بُرید، سوراخ کرد یا از فلزات کشید. آرایش تزئینی که روی این اشیاء فلزی بکار برده میشود عبارت است از حکاکی، قلم‌زنی، لعاب‌کاری و میناکاری (ای وولف، ۱۳۷۲: ۱۷). تولید ظروف میناکاری شده دربردارنده فعل و انفعالات پیچیده‌ی است که به هم ربط داده میشوند و درحقیقت ماده اصلی آن از ترکیب اکسیدهای فلزات که بر اثر حرارت رنگهای مورد نظر در اختلاط با نمک بدست می‌آید، تشکیل میگردد. از این پس برای فراهم آمدن ظروف میناکاری شده چند مرحله باید طی گردد؛ به این ترتیب که ابتدا آن چیزی را که میخواهند میناکاری کنند باید بوسیله استاد مسگر به شکل و اندازه لازم درآید. اولین مرحله در ساخت این محصول تهیه زیرساخت است که معمولاً به دو روش تهیه میشود: روش خم‌کاری و روش چکش‌کاری (فیض‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲).

در روش خم‌کاری، قالب مخصوص بشقاب، گلدان یا هر شیء مورد نظر دیگر را بین قالب و گیره دستگاه قرار میدهند، در حین فشار وزنه روی قالب خم میگردد. در روش چکش‌کاری با استفاده از انواع چکش، میل قلو، انبر و سندان اشیاء را به اشکال مورد نظر تهیه میکنند (همانجا). در ادامه لعاب مینا با توجه به ترکیبات حاصله بر روی ظروفی که قبلاً توسط استاد مسگر آماده شده در سه مرحله آماده میگردد که هر مرحله پخت لعاب بیش از سه تا چهار دقیقه طول نمیکشد و هر سه مرحله با درجه حرارت ۶۵۰ الی ۷۵۰ درجه و حتی در بعضی از مواقع ۹۰۰ درجه سانتیگراد حرارت داده میشود. زمانی که حرارت مناسب قطعه و لعاب توسط استادکار تشخیص

داده شد، شیء از کوره خارج میشود تا پس از این مراحل آماده نقش و نگار گردد. هنرمند با بهره‌گیری از قلم مو و رنگهای معدنی که با آب و صمغ و گلیسیرین مخلوط میشود طرحهایی را که معمولاً برگرفته از نقوش اسلیمی و ختایی، گل و مرغ، شکارگاه و صورت‌سازی است بر روی کاغذ آورده و سپس کاغذ را «سوزن‌کاری» یا «سمباده‌کاری» میکند؛ به اینصورت که خطوط طرح را نزدیک به هم سوراخ سوراخ میکند. سپس با خاکستر یا دوده طرح را بر روی قطعه لعابی پیاده میکند. از این پس آن را روی لعاب سفید ترسیم میکند و سپس دوباره به دل آتش سپرده میشود تا ظرفی منقوش با رنگهای درخشان تولید گردد (همانجا).

در ادامه میناکاری در سطوح حکاکی شده بعد از پرداخت انجام میگردد؛ بطوریکه لعاب مینا که از اکسید فلزی و به رنگهای مختلف میباشد بر روی قطعه مورد نظر قرار گرفته، سپس زیر و روی سطح مذبور را حرارت میدهند تا زمانی که لعاب مینا ذوب شده و در قسمت حک شده جای گیرد (میثاقی و مرادمند، ۱۳۸۱: ۱۲۶). برای چربی‌زدایی سطح فلز نیز باید گفت که سطح آن برای چسباندن مینا باید بطور مداوم تمیز باشد و به همین منظور یک وان سرکه و نمک با هم آمیخته که این عمل برای تمیز کردن فلز کافی است (اسلامی و رهنمون، ۱۳۹۱: ۲۱). پس از پایان پخت نقاشی مینا، روی آن را با لعاب شفاف با ضخامت کم میپوشانند و مجدداً حرارتی بین ۴۰۰-۵۰۰ درجه را اعمال میکنند تا رنگها بصورت مطلوب درآید (فیض‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲).

نحوه کار مینای نقاشی که امروزه رواج دارد از این قرار است که ایشان باید ظروف مسی را سه یا چهار بار با اکسید قلع لعاب داده و به کوره ببرند تا ۷۰۰ درجه حرارت ببینند و رنگ لعاب ثابت شود و سپس با رنگهای آماده شده توسط قلم‌مو نقاشی میگردد و شیء دوباره به کوره برده میشود و حدود ۵۰۰ تا ۶۵۰ درجه حرارت میبینند تا رنگها مطلوب گردد. میزان این حرارت با توجه به فلزات میتواند متفاوت باشد (عطاری و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۱).

فلزات و رنگهای مورد استفاده در هنر میناکاری فلزی

باید گفت که نفیس‌ترین آثار میناکاری را بر روی طلا اجرا میکردند. تصاویر ارائه شده در این پژوهش از نمونه‌های اجرا شده این صنعت هنری هستند که امروزه زینت‌دهنده و ویرینه‌های برخی از موزه‌های دنیاست. نمونه‌هایی از این نوع در میان جواهرات سلطنتی ایران بوفور عرضه شده است (فریه، ۱۳۷۴: ۲۲۸). میناکاری در دوران قاجار بیشتر بر زمینه‌های برجسته فلزاتی بکار میرفت که با گوهر، عاج، یشم، یاقوت، لعل و زمرد تزئین میشد (اسلامی و رهنمون، ۱۳۹۱: ۱۲). بدین جهت

تصویر ۱: سرقلیان
(www.google.com/search?q=میناکاری)

تصویر ۲: سرقلیان
(www.google.com/search?q=میناکاری)

تصویر ۳: سرقلیان
(www.google.com/search?q=میناکاری)

از فلزاتی از قبیل مس، طلا، نقره، برنج و مانند آن در آن زمان استفاده میشده و نیز استفاده میگردد. امروزه جهت تولید ظروف میناکاری شده در اشکال مختلف بیشتر از فلز مس بخاطر چکش خواری و انعطاف پذیری و قیمت مناسب استفاده میشود (عطاری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۷). پس از اینکه نقش مورد نظر را بر روی فلز قلمزنی و حکاکی میکنند، در ادامه با استفاده از رنگهای مینایی شفاف به رنگ آمیزی آن میپردازند. به همین دلیل، شفافیت هر قسمت را به نسبت عمق آن پر رنگتر و جلوه گر میسازد. بدین ترتیب رنگ مینا ایجاد سایه روشن مینماید و از زیر آن زمینه فلزی جلوه میکند (شریف زاده، ۱۳۸۱: ۱۶). بر این اساس با توجه به نقش مورد نظر و رنگ آمیزی آن از رنگهای متنوعی استفاده میشود. عموماً این رنگها تلفیقی از اکسیدهای فلزی هستند که رنگهای معدنی از ترکیب ۱۵٪ لعاب و ۸۵٪ رنگ تشکیل شده است (فیض آبادی، ۱۳۸۷: ۲). در زمان اجرا هر کدام از آنها دارای درجه حرارت مختلفی جهت تثبیت هستند و نوعی میزان حرارت دهی به میزان تلفیق رنگها بستگی دارد.

انواع تولیدات میناکاری فلزی

این هنر شامل انواعی در اجراست که هر کدام با توجه به توضیحاتی که در پی آنها آمده است، دارای روشهای اجرا و تولیدی هستند که تنها در

جزئیاتی با هم اختلاف دارند:

- مینای خانه بندی (حجره بندی): در این روش، مینا بوسیله مفتولهای فلزی که روی سطح کار لحیم میشوند، پدید می آید. سپس فضای بین سیمها بوسیله رنگهای مینایی پی میشود و آنگاه برای جلوگیری از سیاه نشدن مفتولها، سطح کار را با یک لعاب مینایی بی رنگ میپوشانند.

- مینای نقاشی: در این روش، زمینه یا ورقه مس را به اشکال دلخواه درآورده، بعد از مراحل مختلف مانند تاب دادن، دوغاب میدهند. سپس جسم مسی را سه بار لعاب میدهند. در این بخش ممکن است یک جسم برای شکل گیری مینا چهار الی پنج بار حرارت داده شود.

- مینای مرصع: در این نوع مینا، دانه های بشکل یاقوت و برنگهای مختلف بر روی ظروف مینا توسط کمی رنگ لعاب و آب به دانه چسبانده میشود.

- مینای برجسته: در این روش، نقوش و خطوط مورد نظر را بر روی شیء فلزی طرح میکنند و یا اینکه توسط استاد قلمزن، زمینه مسی به اشکال مختلف برجسته میشود.

- مینای شکری: در این نوع مینا، اسکلت مس را با لعاب رنگی پوشش میدهند (عطاری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶-۱۵).

علاوه بر موارد فوق میتوان به میناکاری سیاه، میناکاری رنگی، میناکاری منقور، میناکاری تخت نیز اشاره نمود (کریمیان، ۱۳۸۴: ۷۷). روشهای نام برده بر روی ظروف و اشیائی از قبیل پایه و سر قلیان، گلاب پاش، کاسه، بشقاب، لیوان، فنجان، قاشق، تنگ، صراحی، آفتابه و لگن، سینی، مجمر، چراغ، قبضه شمشیر، قوطی سیگار، انفیهدان، جعبه های بزرگ و کوچک آرایش زنانه، قاب آینه، کمر بند، ساعت، سنجاق سینه و حتی اشکدان و گوشواره نیز اجرا میشد که هر کدام با توجه به شکل ظرف و نقش دارای روشهای اجرایی متنوعی هستند.

مضمون نقشهای اجرا شده بر روی تولیدات میناکاری فلزی

این هنر عموماً با موضوعاتی با محوریت نقوش انسانی است که به همراه نقشهای حیوانی، گیاهی و گاهی تلفیقی از هم تفکیک و اجرا شده است. این موارد با موضوعاتی تک نگارانه و دسته جمعی با تنوعی از رنگهای اکسید فلزات بر روی اشیائی که مواردی از آنها ذکر شد، اجرا میشد. این نقوش را میتوان در دسته های ذیل برشمرد:

- انسانی: به دو صورت پرتره و دسته جمعی است؛ پرتره: پرتره زن و مرد با موضوعات متنوع از جمله شمایل نگاری یا چهره نگاری یک شخص مهم (شاهزاده) و در مواردی بصورت یک

تصویر ۴: سرقلیان (آرشیو موزه رضا عباسی)

تصویر ۵: بشقاب، قاشق، قندان
(www.google.com/search?q=میناکاری)

نوازنده، درویش و ... دسته‌جمعی: مجالس بزم و شادی، نبرد پهلوانی (نبرد با اژدها) مجالس خانوادگی، مجالس بارعام و ... قابل تقسیم هستند.

- گیاهی: عمومیت با گل و بوته (با اکثریت نقش گل‌های صد تومانی متداول در دوره قاجار) گاهی هم بصورت تلفیقی گل و مرغ- اسلیمی- ختایی و گاهی تلفیقی از مواردی که در لابه‌لای طرح‌های اصلی اجرا شده‌اند.

- حیوانی: نقش پرندگان و چهارپایان و اکثریت پرندگان آن هم بصورت تک‌نگارانه در کادرهای مشخص.

- نوشته‌ها: نوشته‌های ادبی که موضوعیت آنها با نقوش انسانی مقبولیت دارد.

- تلفیقی: در دو صورت تلفیقی، در همه طرح‌ها و نقش‌های طرح کلی روی ظروف یا تک‌نگاری که گاهی نقش انسان و حیوان (شیر و انسان) با هم تلفیق شده‌اند.

توصیف نقوش تولیدات میناکاری فلزی

چنانکه ذکر شد این نقش‌ها عموماً تمامی سطح ظروف را میپوشانند، با این وجود، سواد و بیاض سطح آن با هنرمندی تمام رعایت شده است. بعلاوه، هنرمند تقارن بین سواد و بیاض نقش‌ها و همچنین تقارن بین فرمها، ابعاد و اندازه، موضوعیت، زمینه و رنگها را رعایت مینماید. در اینجا طرح‌های اجرایی در داخل کادرهای بسته‌یی ایجاد شده‌اند که عموماً بشکل طاق‌نما و مدالیون و ترنج نشان داده شده است. این شکل نگارگری با اشکال متنوعی که در بالا ذکر شد، تکرار شده‌اند. این تقسیم‌بندیها و تقارن شکل نشان میدهد که ابتدا نقش بر روی کاغذ اجرا و بعد از آن بر روی زمینه فلزی اجرا شده است. محوریت این نقش‌ها با موضوعیت ایرانی همراه است، اما در مواردی،

تصاویری به شیوه و سبک اروپایی نیز بکار رفته است. هنرمند در تصاویر اجرایی به هنرمندی نقش مورد نظر خود را اجرا نموده است و در مواردی بگونه‌یی که در یک نقش کوچک در یک فضای کوچک (۵×۵ cm) توانسته عده زیادی از افراد را که در یک مراسم شادی سهیم بوده‌اند به نمایش بکشاند بگونه‌یی که حالت دستها، چهره‌ها و چین و چروک لباسها و حتی احساس افراد نیز به نمایش گذاشته شده است. در نمونه‌های دیگر که در این تحقیق آورده شده، بر روی یک تنگ صراحی نگارگری شده است

تصویر ۶: آفتابه لکن (آرشیو موزه رضا عباسی)

و هنرمند به مهارت تمام تعداد افراد زیادی را بر روی آن حکاکی نموده است؛ بگونه‌یی که در برخی موارد یک نقش در یک کادر (۱×۱ cm) ایجاد شده است. این نقشها در دسته‌هایی مانند نقش ایستاده و نیمه تنه و نشسته بر تخت یا زمین با اکثریت در نقشهای زنانه -گاهی در مواردی بدون حجاب، در حال رقص، در حال نواختن موسیقی- با تنوع در فرمها و طرحها و رنگهای لباس به همراه گل‌های رنگارنگ و پرندگان مختلفی به نمایش کشیده شده‌اند.

نتیجه‌گیری

همچنان که مشخص گردید صنعت هنر میناکاری در کنار سایر هنرهای ظریفه عصر قاجار از اهمیت ویژه‌ی برخوردار بوده است، اما بنا بدلایلی در مدت کوتاهی کمتر از یک قرن و نیم بر مصنب تولید باقی میماند. لیکن در همین مدت کوتاه، به چنان اهمیتی دست پیدا میکرد که حتی مورد حمایت و سفارش شخص شاه (فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه قاجار) نیز قرار گرفت. همانطور که گفته شد، تمامی مراحل اجرای آن از جمله انتخاب فلز و پرداخت آن، شکل دهی جهت ایجاد شیء یا ظرف و ایجاد نقش مورد نظر با رنگ مناسب، هر کدام با هنرمندی خاصی تهیه میگردد. بدین جهت است که علاوه بر مراحل نامبرده، مراحل دیگری جهت تثبیت رنگها و لعاب مورد نظر تا تولید نهایی آن (با حرارتهای با درجه متفاوت) در کوره نیاز است. از همینرو میتوان آن را بمانند تولید سفالهای میناکاری و زرین فام و کاشیهای هفت رنگ بعنوان یک صنعت چند حرارتی نیز برشمرد. در ایجاد نقشهای حاصل شده در این هنر که تنوعی از نقشهای انسانی، گیاهی، حیوانی و نوشتاری است، عموماً محوریت با نقوش انسانی است.

هنرهای اجرایی در این خصوص نیز از تلفیق هنر اروپایی و ایرانی است؛ بگونه‌ی که گاهی چهره و لباس فرد را با تلفیقی از هنر ایرانی و اروپایی ایجاد کرده‌اند. امروزه در ایران این صنعت هنری در کارگاههای سنتی با همان روشهای پیشین و مدرن با تکنیکهای به روزی که حتی نقشها و رنگهای آن هم دچار تغییر شده‌اند، تولید میگردد.

منابع

- اسلامی، مونا؛ رهنمون، پوپک؛ میناکاری روی فلز، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۱.
- ای وولف، هانس؛ صنایع دستی کهن ایران، ترجمه سیروس ابراهیمزاده، تهران: انتشارات سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.
- پوپ، آرتور ابهام؛ سیری در هنر ایران، ترجمه نجف دریا بندری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، جلد اول، ۱۳۸۹.
- تحویلدار، میرزا حسن؛ جغرافیای اصفهان، جغرافیایی طبیعی، انسانی، آمار و اصناف شهر، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.
- خاقانی شروانی، حسان العجم افضل ابراهیم بن علی؛ دیوان شعر، بتصحیح علی عبدالرسولی، تهران: چاپخانه سعادت، ۱۳۱۶.

- دهخدا، علی‌اکبر؛ فرهنگ متوسط دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، جلد دوم، ۱۳۷۴.
- _____؛ لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، جلد چهاردهم، ۱۳۷۷.
- سعد سلمان، مسعود؛ دیوان شعر، با مقدمه ناصر هیری، تهران: چاپخانه فراین، ۱۳۶۲.
- شاردن، ژان؛ سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمائی، تهران: انتشارات توس، ۱۳۷۲.
- شریف‌زاده، سید عبدالمجید؛ «مینا نقش و آتش»، مجله ماه و هنر، ش ۴۵-۴۶، دوره دوم، سال پنجم، ص ۳۲-۳۷، خرداد و تیر ۱۳۸۱.
- شمیم، علی‌اصغر؛ ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: انتشارات بهزاد، ۱۳۸۷.
- شهری‌باف، جعفر؛ طهران قدیم، تهران: انتشارات معین، ۱۳۸۳.
- شیمیل، آنه ماری؛ در قلمروی خانان مغول، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۶.
- عطاری و جمعی از نویسندگان؛ بازشناسی هنرهای سنتی - اسلامی (۱) هنر مینا، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۰.
- علوی شیرازی، محمد هادی؛ سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی، تهران: انتشارات دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- فریه، ر. دبلیو؛ هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزاد، ۱۳۷۴.
- فیض‌الهی، غلامعلی؛ هنر مینا، اصفهان: انتشارات نهفت، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- فیض‌آبادی، مریم؛ فنایی، زهرا؛ «بررسی لباس و پوشاک دوره قاجار مبتنی بر آثار مینایی»، فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۱۶، ص ۵۷-۷۱، ۱۳۸۹.
- کریمیان، نعیمه؛ «میناکاری در اهواز»، مجله میراث فرهنگی، شماره ۱۶، ص ۷۴-۷۷، ۱۳۸۴.
- کازاما، آکی یو؛ سفرنامه کازاما، ترجمه هاشم رجب‌زاده، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۰.
- کرزن، جرج ناتانیل؛ ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، جلد دوم، ۱۳۶۲.
- معین، محمد؛ فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات مؤسسه امیرکبیر، جلد چهارم، ۱۳۷۹.
- میثاقی، مریم؛ مرادمند، فرناز؛ «مینا کاری صائین»، مجله ماه و هنر، ش ۵۳-۵۴، دوره دوم، سال پنجم، ص ۱۲۲-۱۲۶، زمستان ۱۳۸۱.
- هنرفر، لطف‌الله؛ اصفهان، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۶.